

Людмила Дерев'янка

УДК 81'367.633

ПРОБЛЕМА ЛІНГВІСТИЧНОГО СТАТУСУ ПРИЙМЕННИКА В СИСТЕМІ МОВИ

У статті висвітлено різні погляди мовознавців на лінгвістичну природу прийменників як елементів граматичної будови мови, проаналізовано основні підходи до визначення статусу прийменника в системі частин мови.

Ключові слова: прийменник, службове слово, лексичне значення, граматичне значення, аналітична синтаксична морфема, релятивна функція.

Щодо більшу роль у граматичній сфері сучасної української літературної мови відіграють прийменники як аналітичні службові елементи, які виступають разом із синтаксичними релятивними морфемами найпоказовішими виразниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Оскільки прийменник належить до тих граматичних класів, що постійно перебувають у центрі уваги мовознавців, важливо описати основні підходи, сформовані в сучасній науці стосовно визначення його статусу в системі частин мови.

Мета статті – проаналізувати з діахронного і синхронного поглядів сучасні концепції граматичної природи прийменника.

Про складність та неоднозначність лінгвістичної сутності прийменника свідчать різні погляди науковців на цей лексико-граматичний розряд слів. Дослідженням вирішеної проблеми займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Зокрема, ще М. В. Ломоносов указав на місце прийменників і сполучників серед інших частин мови й визначив їхні функції, а також першим звернув увагу на можливість переходу прислівників у прийменники (*не подходи близько – близ реки; останься внутри – внутри дома*) [16].

О. Х. Востоков розвинув учення про прийменники, що, правда, не встановивши відмінностей між префіксом і прийменником. Він трактував прийменник як слово, що ставить-

ся перед іншими словами, аби показати відношення між предметом і його дією або станом [7, с. 213]. Дослідник розширив учення про керування, зазначивши, що імена, дієслова та інші слова (вивідні від імен чи дієслів прислівники) керують відмінками або безпосередньо, або за допомогою прийменників [7, с. 245].

О. О. Потебня кваліфікував прийменник як “зв'язку об'єкта”, наголосивши, що прийменник утворився на базі займенникових прислівників: “На наших очах деякі прислівники втрачають здатність уживатися без сполучуваного з ним відмінка, напр.: *межь, между*. Це завжди служить ознакою того, що вони стали чистими зв'язками об'єкта, прийменниками” [19, с. 128].

На думку О. О. Шахматова, прийменники утворилися здебільшого від прислівників. Вивчаючи частини мови, він трактує прийменник як слово, що є засобом вираження граматичних відношень між іменниками, прикметниками, дієсловами [24, с. 504]. За його уявленням, у мові спочатку були тільки відмінкові форми, а згодом з'явилися відмінкові форми з прийменниками. Останні утворилися для того, щоб розвинути, доповнити, посилити значення, яке властиве відмінковій формі.

В. Ф. Чистяков називав прийменники несамоцільними словами, які заповнюють недостатність відмінків [23, с. 68]. Він робив акцент на тому, що в давній українській мові активно використовувалися безприйменникові конструкції, проте з плином часу багато з них стали вживатися тільки з прийменниками. Із розвитком мови потреба в прийменниках настільки зросла, що в них почали переходити певні форми слів інших частин мови. Водночас зі збільшенням кількості прийменників за рахунок прислівників, дієприслівників, іменників ішов процес граматикалізації та формалізації чинних прийменників.

Свої міркування стосовно функціональних можливостей у мові та граматичного статусу прийменника висловлювали Є. К. Тимченко, А. М. Пашківський, В. В. Виноградов: вони характеризували сферу граматичних відношень, що формуються за участю прийменників.

Сучасні дослідники, як і їх попередники, вважають за необхідне з'ясувати природу прийменників, зокрема їхні системні внутрішні та зовнішні зв'язки на тлі частин мови, семантичну й морфологічну будову слова, семантико-синтаксичну структуру мови. Розгляд цього питання вимагає застосування семантичного, синтаксичного, морфологічного критеріїв, які в єдності дають підстави говорити про морфемний характер прийменників, їх суто синтаксичне призначення. Функціональна співвіднесеність між прийменниками та іншими релятивними морфемами, їхня семантична специфіка, що виявляється у відсутності номінативної функції, послужили основою для класифікації прийменників як аналітичних синтаксичних морфем.

З урахуванням вичленованих й інших специфічних ознак прийменника в сучасній лінгвістиці сформувалися різні підходи до визначення його статусу.

Згідно з традиційним розподілом слів за семантико-граматичними класами, прийменник – службова лексема з послабленим тією чи тією мірою лексичним значенням (А. М. Пашківський [18], В. С. Бондаренко [2], А. С. Колодяжний [11], О. С. Мельничук [17], З. І. Іваненко [10] та ін.). А. М. Пашківський, до прикладу, визначає прийменники як службові слова, що за морфологічним вираженням поділяються на власне-прийменники і повнозначні слова, які використовуються як прийменники: *верх, кінець, коло, край, круг* або прислівники: *кругом, мимо, напроти, назад, недалеко, обік, обіч* тощо [18].

В. С. Бондаренко трактує прийменник як службову частину мови, що не має “тієї самостійності в мові, яка притаманна іменникам, прикметникам, дієсловам та іншим частинам мови. На відміну від них, прийменники нічого не називають, ніяких понять і уявлень не позначають” [2, с. 9].

Автори “Курсу сучасної української літературної мови” М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик також акцентують увагу на службовій ролі прийменника, яка полягає в диференціації значень відмінкових форм, уточненні синтаксичних функцій членів речення [8].

Такої ж точки зору дотримується О. С. Мельничук. Науковець зазначає: “У пе-

реважній більшості сучасних слов'янських мов, у тому числі й в українській, прийменники в цій своїй функції виступають поряд з відмінковими формами...” [17, с. 124]. Водночас автор наголошує на домінантній ролі прийменників у вираженні конкретного характеру смислових стосунків субстантивних другорядних членів речення порівняно з відмінковими формами. “Це пояснюється, насамперед, значним кількісним переважанням прийменників над відмінками, що дає змогу пов'язувати з окремими прийменниками набагато чіткіші, обмеженіші й різноманітніші синтаксичні функції, ніж з безприйменниково вживаними відмінками” [17, с. 124].

А. С. Колодяжний називає прийменники службовими словами, що разом із формами непрямих відмінків виражають залежність іменника чи його еквівалентів від інших слів у реченні, указуючи на підрядні відношення між словами. Їхнє призначення, на думку мовознавця, полягає ще і в тому, щоб виражати просторові, часові, причинові та інші відношення між предметами і відношення статичної та динамічної ознаки до предмета. Закріплення деяких прийменників за тими або тими відмінковими формами детерміноване специфікою лексико-семантичних груп залежних імен або морфологічним типом означень.

Такий погляд поділяє З. І. Іваненко: “Прийменник – службова частина мови, яка виступає в конструкціях, побудованих за моделлю підрядного зв'язку, для диференціації логіко-смислових відношень, що виявляються цим зв'язком [10, с. 129]. Прийменники порівняно з флексією “засвідчують не будь-яку синтаксичну підпорядкованість, а лише залежність керованого іменника у відповідному відмінкові від інших повнозначних слів у реченні” [10, с. 11].

Відповідно до іншого – лексико-семантичного – підходу прийменник тлумачать як самостійне слово, що має повноцінне лексичне значення. Прийменники наділені реальним лексичним, а не граматичним значенням, що можна потвердити такими аргументами: перекладність, синонімія й антонімія [13].

У процесі перекладу прийменників виразно постає їхня полісемантичність, яка притаманна саме лексичному значенню. На граматичні значення переклад не впливає, оскільки слово набуває властивого для певної мови граматичного оформлення, інакше кажучи, граматичний зміст кожного лексико-граматичного розряду окремої мови чітко окреслений.

Прийменники утворюють синонімічні ряди, де знаходить свій вияв та ж таки полісемія (*при – біля – побіля – коло – близько – поруч*). Як і інші слова, прийменники можуть виступати з протилежними значеннями (*з – в, від – до*) [13, с. 15–17].

Автор цієї концепції стверджує, що ступінь вияву лексичного значення в різних прийменниках неоднаковий. У первинних прийменниках воно менш помітне (*в, до, з, на*), а у вторинних – виражене яскравіше (*всередині, наприкінці, коло*). “В основу аналізу значення прийменникових слів, – підкреслює І. К. Кучеренко, – ми кладемо загальноприйняте розуміння реального значення слова взагалі. Воно, як відомо, полягає в співвідносності слова як звукового комплексу з певним фактом дійсності. Саме тому слова забезпечили людині здатність орієнтуватися і в навколишній дійсності, й у самій собі” [14, с. 137]. Дослідник вважає, що прийменник, як і будь-яке інше слово нашої мови, є повноцінним сигналом для другої сигнальної системи з метою вищої орієнтації людини в дійсності. Тому він (як звуковий комплекс) пов’язується з дійсністю певним фактом її, а отже, має реальне значення: “Прийменники функціонують у мові як звичайні повнозначні слова. Вони не тільки служать засобом оформлення зв’язку між словами, значення яких становлять зміст думки. Значення прийменників є таким же матеріалом думки, зафіксованою в реченні, як і значення інших слів, що входять до його складу” [14, с. 138].

Прислівники І. К. Кучеренко називає прислівниками першого періоду, а прийменники – прислівниками другого періоду. Він переконаний, що прийменник своїм значенням принципово не відрізняється від інших слів: у ньому знаходять відображення явища дійсності. “Але значення прийменника має свої особливості. Насамперед воно визначається високим ступенем узагальненості, яка, однак, не означає “збіднення”, “стирання” чи навіть “утрати” лексичного значення. Через таку особливість прийменникове значення – конкретне в кожному окремому випадкові – розкривається в контексті, у сполученні з іншими словами” [13, с. 22].

Аналізуючи особливості функціонування прийменників у реченні, мовознавець установив, що прийменник є тим складником обставини, який безпосередньо зв’язується з дієсловом чи іншим виразником присудка, приєднуючи саме так до присудка обставину. “Говорячи граматично, – прийменник вико-

нує в складеному членові речення роль повнозначної зв’язки, яку можна назвати тут обставиною” [13, с. 22], – слушно зауважує І. К. Кучеренко.

Нині набув поширення погляд на прийменник як особливу морфему. Цю концепцію теоретично обґрунтував Є. Курилович, який зауважив, що прийменник – це не слово, а морфема (інколи “субморфема”), котра утворює з відмінковим закінченням одне слово. Прийменник “передбачає”, або, точніше, імплікує відмінкове закінчення як таке, а не відмінок (тобто відмінкову форму) [12, с. 66].

І. Р. Вихованець поглибив і розвинув цю теорію на матеріалі української мови. Прийменники “функціонують як аналітичні синтаксичні морфemi. Це означає, що вони в граматичній структурі української мови позбавлені семантико-граматичних ознак слова, тобто не входять у систему частин мови як лексико-граматичних класів слів” [6, с. 30]. Основна функція прийменників полягає в типових випадках у переведенні субстантива із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову). Прийменник не слід вважати словом, оскільки це може “привести до нівелювання відмінностей між вільними синтаксичними словосполученнями і прийменниково-відмінковими формами” [3, с. 52].

Внутрішні зв’язки прийменника з відмінковою формою будуються не на основі керування, хоч прийменниково-відмінкові форми – явище синтаксичної деривації, а не словозміни. Учений переконаний, що “прийменник з відмінком виступає не тільки єдиним членом речення, але і єдиним аналітичним комплексом, у формуванні якого беруть участь і прийменник, і відмінкове закінчення. Це особлива синтаксична єдність, невід’ємну частину якої становить прийменник ” [3, с. 53]. І. Р. Вихованець визначає внутрішню та зовнішню позиції прийменника. На його погляд, для внутрішньої формально-синтаксичної позиції прийменника характерна закріпленість його як аналітичної синтаксичної морфemi за певною частиною мови. “Визначальною внутрішньою прийменниковою позицією є присубстантивна, у якій прийменник знаходить своє типове використання і функціональне призначення. Внутрішня позиція прийменника тісно пов’язана із зовнішніми позиціями; власне кажучи, внутрішня позиція проектується на зовнішню. На відміну від внутрішньої присубстантивної позиції, зовнішні формально-синтаксичні позиції при-

йменника разом із відмінком указують на місце цієї аналітичної форми щодо опорних компонентів речення” [4, с. 21].

І. Р. Вихованець називає прийменник адвербіалізатором, мотивуючи це тим, що саме прийменник здійснює перехід іменника в прислівник [3, с. 56].

Прийменник, виступаючи в ролі аналітичної морфеми, не має лексичного значення. “У морфемній концепції прийменник має лише граматичне значення й абсолютно позбавлений лексичного значення, тому що він не відображає предметів і явищ матеріальної дійсності, а лише вказує на відношення та зв’язки між предметами і явищами цієї дійсності” [1, с. 276–277].

Окремі мовознавці [9, 15, 22], визначають статус прийменника через призму вказівок ним на той чи той тип відношення і диференціації відповідних конкретних характеристик, які притаманні різним підвидам загальних понять. А. П. Загнітко висловлює думку про те, що прийменникові властивий особливий тип значення – реляційне, яке містить у собі інформацію про відношення між предметами об’єктивної дійсності.

Автори “Словника українських прийменників” переконані, що “прийменникам властиве категорійно-дейктичне (морфологічний аспект) і контекстуально-лексичне (індивідуальне, вторинне) значення” [9, с. 6]. Важливим чинником при виявленні значення прийменника є контекст: “<...> необхідною умовою постає вивчення його (прийменника) оточення – і не завжди мінімального <...>, враховується лексичне значення повнозначних слів (предиката та його аргументів), а також особливості семантичного наповнення відмінкової форми іменника або його еквівалентів” [9, с. 10].

М. В. Леонова стверджує, що прийменник оформляє синтаксичну залежність іменника від інших слів, проте є одиницею не лише суто формальної організації слів, адже “він несе інформацію про об’єктивну дійсність у якійсь її грані, залучається й до вираження змісту, а саме: є носієм того особливого вияву відношення предмета з іншими фактами, що залежить від семантики прийменника і визначає семантику повідомлення” [15, с. 247].

На думку О. М. Селіверстової, власним лексичним значенням прийменника є вказівка на те чи те відношення. Прерогативою лексичного значення прийменників можна вважати їхню здатність створювати додаткові елементи ситуації. Але при цьому прийменник

не сам позначає експлікований ним елемент ситуації, а лише в поєднанні з повнозначними словами, тобто номінативну функцію виконує вся сполука (прийменник+іменник). Отже, прийменники можуть виступати не тільки у функції релятора. В їхній семантиці існує набагато більше переплетення лексичного і граматичного порівняно з повнозначними словами [21].

Є. Т. Черкасова називає прийменник своєрідним показником синтаксичної залежності іменників від інших слів у реченні чи від усього речення загалом; “<...> відмінність прийменників від повнозначних слів полягає не у відсутності в них лексичних значень, а у внутрішній їхній своєрідності, що знаходить свій вияв передусім у тому, що ці значення перебувають у якісно інших співвідношеннях зі значеннями граматичними” [22, с. 11], – зауважує дослідниця. Лексичним значенням прийменника як окремо взятого слова можна вважати значення того чи того відношення, причому воно може бути або максимально абстрактним, широким, або більш конкретним і визначеним, вузьким. Семантично порожніх прийменників не існує [20, т. I, с. 710].

Незважаючи на всю різноманітність поглядів щодо статусу прийменника, найаргументованішою видається концепція про прийменник як окремий тип слів-морфем, “який найтісніше пов’язаний із синтетичними релятивними морфемами й основне функціональне призначення якого полягає в переведенні субстантива із синтаксичної субстантивної позиції в позицію прислівника” [5, с. 330].

Не можна, однак, не зважати на твердження про те, що прийменники мають лексичне значення, але не самостійне, а залежне від інших слів. Ці значення виражаються у відношеннях і відтінках, які вносить прийменник у словосполучення або речення (обставинні, атрибутивні тощо).

На нашу думку, семантичний критерій у тому плані, який є прийнятним для кваліфікації повнозначних слів, для прийменника має свої особливості, адже він позбавлений називної функції, а отже, й здатності номінувати предмети та явища дійсності. Прийменники виконують функцію релятивних елементів і вказують на відношення та зв’язки між предметами і явищами об’єктивного світу. Повнозначні ж слова, на відміну від прийменників, наділені здатністю виражати поняття. Морфема, зокрема й аналітична синтаксична (якою виступає прийменник), не може в лінійному ряді виразити поняття.

Теоретичне положення про те, що і службові слова, і морфеми афіксального типу виконують номінативну функцію, але, на відміну від повнозначних слів, не самотійно, а разом з іншими одиницями, підтверджує семантико-синтаксичну природу аналітичних синтаксичних морфем і їхню особливу функцію в оформленні словосполучення або речення.

Статус прийменника як аналітичної синтаксичної морфеми доводить і синтаксичний критерій, оскільки прийменник не може самотійно виконувати функцію члена речення, він бере участь в оформленні синтаксичних зв'язків, семантико-синтаксичних відношень.

Морфологічний критерій, на наш погляд, найпоказовіше підкреслює морфемну будову прийменника. Адже на противагу частинам мови, які навіть у мінімальному вияві діляться на дві морфеми – кореневу і релятивну, прийменники – це одноморфемні утворення, аналогічні до службових афіксів, а не до коренів, котрі виступають носіями лексичного значення. Морфемний характер цих синтаксичних одиниць засвідчує також редукція внутрішньої морфологічної будови прийменників у напрямі одноморфемності та нерозчленованості під час їхнього становлення.

Логічний критерій, виступаючи в ролі допоміжного до семантичного, синтаксичного й морфологічного, допомагає окреслювати нечастиномовний статус прийменника. Саме цей критерій, спрямований на визначення співвідносності/неспіввідносності граматичного компонента з поняттям, має показати вияв граматичного, а не лексичного функціонування аналітичних синтаксичних морфем. Останні, на відміну від повнозначних слів, не можуть репрезентувати самотійних понять, оскільки їхнє значення чітко ви-являється лише при вживанні з повнозначними одиницями. Саме тому прийменники як аналітичні синтаксичні морфеми не здатні виступати суб'єктом чи об'єктом судження, а це, як відомо, є однією з найістотніших ознак поняття.

Прийменники відрізняються від частин мови і фонетичним аспектом, адже в мовленнєвому потоці вони часто втрачають акцентну самотійність і, приєднуючись до повнозначного наголошеного слова, утворюють разом із ним неподільне фонетичне слово (проклітик).

Як підсумок зазначимо, що синтаксичні, семантичні, морфологічні, логічні та фонетичні ознаки становлять надійне підґрунтя для кваліфікації нечастиномовного статусу прийменників. Виконуючи функцію аналітич-

них синтаксичних морфем, прийменники обслуговують сферу синтаксичного слова і сферу синтаксичних одиниць – конструкцій, і речення також. Вони поєднують у собі власне семантичні функції, коли вказують на відношення між предметами та явищами позамовної дійсності (семантико-синтаксичний аспект), і службово-конструктивні функції, коли беруть участь у формуванні компонентів словосполучення чи речення і стають ідентифікаторами синтаксичних зв'язків у них (власне синтаксичний аспект).

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови: морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
2. Бондаренко В. С. Предлоги в современном русском языке / В. С. Бондаренко. – М.: Учпедгиздат, 1961. – 73 с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксичні параметри прийменника (на матеріалі східнослов'янських мов) / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 17–24.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; [за ред. І. Р. Вихованця]. – К.: Унів. вид-во “Пульсар”, 2004. – 400 с.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
7. Востоков А. Х. Русская грамматика / А. Х. Востоков. – СПб., 1831. – 408 с.
8. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К.: Вища шк., 1972. – 402 с.
9. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загітко [та ін.]. – Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 416 с.
10. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К.: Одеса: Вища шк., 1981. – 143 с.
11. Колодяний А. С. Прийменник // Сучасна українська літературна мова: морфологія; [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 474–501.
12. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 57–70.
13. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника / І. К. Кучеренко // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 12–23.
14. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: морфологія: в 2 ч. / І. К. Кучеренко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – Ч. 2. – С. 129–157.
15. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: морфологія / М. В. Леонова. – К.: Вища шк., 1983. – 264 с.

16. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений: в 10 т. / М. В. Ломоносов. – М. – Л.: Гослитиздат, 1961. – Т. 7. – С. 529–531.

17. Мельничук О. С. Историчний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові / О. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство: збірник статей. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – Вип. 3. – С. 124–194.

18. Пашківський А. М. Функції прийменників у сучасній українській літературній мові / А. М. Пашківський // Мовознавство. – 1937. – № 12. – С. 37–65.

19. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М.: Госучпедгиздат, 1958. – Т. I–II. – 536 с.

20. Русская грамматика: в 2 т.; [под ред. Н. Н. Барской и Н. Г. Герасимовой]. – М.: Наука, 1980. – Т. I – 784 с.; – Т. II – 712 с.

21. Селивёрстова О. Н. Имеет ли предлог только грамматическое значение? / О. Н. Селивёрстова // Вопросы филологии. – 1999. – № 3. – С. 26–34.

22. Черкасова Е. Т. Переход однозначных слов в предлоги / Е. Т. Черкасова – М.: Наука, 1967. – 280 с.

23. Чистяков В. Ф. Предлоги в языке / В. Ф. Чистяков // Труды Воронежского гос. ун-та: материалы научной конференции; 10–14 мая 1946 г. – Воронеж, 1946. – Т. XIV. – Вып. 1. – С. 68–73.

24. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Lyudmyla Derevjanko

LINGUISTIC STATUS PREPOSITION PROBLEM IN LANGUAGE SYSTEM

The article deals with the different views on the linguistic nature of prepositions as language grammar construction elements. Main approaches to determining the preposition status in the language system are analyzed.

Keywords: *preposition, link-word, lexical meaning, grammar meaning, analytical syntactical morpheme, relative function.*

Людмила Деревянко

ПРОБЛЕМА ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО СТАТУСА ПРЕДЛОГА В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

В статье освещены различные взгляды языковедов на лингвистическую сущность предлогов как элементов грамматического строения языка, проанализированы основные подходы к определению статуса предлога в системе частей речи.

Ключевые слова: *предлог, служебное слово, лексическое значение, грамматическое значение, аналитическая синтаксическая морфема, реляционная функция.*

Надійшла до редакції 07.02.2011 р.